

Грамадчанка Т.К. (Мінск)

Асаблівасці нацыянальнага літаратурнага працэсу

Тэорыя расійскага даследчыка Г. Паспелава аб стадыяльных агульнасцях нацыянальных літаратур, пакладзеная ў аснову перыядызацыі сусветнага літаратурнага працэсу, улічвае і моманты адрознага, якія ўтрымліваюць гэтыя літаратуры ў сваім развіцці. Кожная нацыянальная літаратура, будучы часткай сусветнай, на ўсіх этапах свайго існавання мае пэўныя агульныя рысы з літаратурамі іншых народаў і поруч з гэтым – спецыфічныя, абумоўленыя найперш гістарычнымі ўмовамі жыцця народа.

Паколькі фарміраванне славянскіх народаў (у тым ліку і беларускага) адбывалася ў сярэднія вякі (з V па XIII ст. н.э.), то, зразумела, іх літаратуры не маюць **старажытнага** этапу. У літаратурах заходніх і ўсходніх славян даследчыкі вылучаюць наступныя шырокія стадыяльныя агульнасці: **Сярэднявечча, Новы і Навейшы час**. Варта нагадаць, што ад абазначэння ранняга перыяду ў развіцці беларускай літаратуры (XI – першая палова XVIII ст.) як *старажытнага* сучаснае літаратурнае адмаўляецца. Так, аўтары “Гісторыі беларускай літаратуры XI – XIX стагоддзяў” гэтую літаратуру называюць *даўняй*.

Сярэднія вякі, як вядома, гістабычны прамежак, які доўжыўся больш за тысячагоддзе, паміж старажытным перыядам і Новым часам. Пры ўсёй замаруджанасці развіцця чалавечай цывілізацыі ў дадзены гістарычны перыяд эвалюцыйныя змены накопліваліся і адбываліся, таму ў гісторыі чалавецтва вылучаюць раньне, сталае і позняе Сярэднявечча.

Для твораў, якія з’явіліся ў эпоху ранняга Сярэднявечча, характэрны *сінкрэтызм*: спалу тэмаў функцый эстэтычна-мастацкіх з немастацкімі. Побач з эстэтычнымі і этычнымі элементамі літаратура ўключала тэалагічныя і філасофскія, гістарычныя і прававыя, прыродазнаўчыя і геаграфічныя, медыцынскія, юрыдычныя і іншыя звесткі. Так, летапісы, жыцці і хаджэнні ўтрымліваюць важныя гістарычныя, геаграфічныя, прававыя факты і звесткі. Адметнай асаблівасцю мастацтва слова ў эпоху ранняга Сярэднявечча выступае так званая *літаратурная трансплантацыя*, сутнасць якой у адносна вольным абыходжанні перакладчыка і перапісчыка з тэкстам, што прыводзіла да стварэння рэгіянальных рэдакцый перакладнога твора.

Светапогляд чалавека эпохі позняга Сярэднявечча істотна адрозніваецца ад папярэдняга гістарычнага перыяду. Асабліва выразна гэта выявілася ў XIV – XVI стст., якія называюць сёння часам рэнэсансавага, ці адраджэнскага, гуманізму. Новае светабачанне было падрыхтавана крушэннем саслоўнай замкнутасці сярэдніх вякоў, вялікімі геаграфічнымі адкрыццямі Калумба, Васка да Гамы, пачаткам кнігадрукавання, развіццём

дакладных і прыродазнаўчых навук, прарывам у вывучэнне Сусвету, светабудовы ўвогуле (адкрыцці Дж. Бруна, М. Каперніка, Г. Галілея). Адраджэнскі гуманізм нёс маральнае разняволенне асобы, яе вызваленне ад царкоўных догмаў, сцвярджаў права на ініцыятыву дзеянняў, на задавальненне натуральных патрэб і схільнасцей. Разам з тым у новым светапоглядзе мірна ўжываліся філасофскі матэрыялізм, апалогія “здаровага сэнсу” і містыка. Менавіта эпоха Рэнесансу пазначана вогнішчамі інквізіцыі, на якіх гарэлі кнігі і людзі – “ведзьмы”, “чарадзеі”, “ерэтыкі”.

На землях ВКЛ эпоха Рэнесансу пазначана з’яўленнем друкаванай кнігі, узорнага для свайго часу зводу законаў (Статут Вялікага княства Літоўскага), перакладам Бібліі на старабеларускую мову, дзейнасцю многіх знакамітых паэтаў і філосафаў, а таксама жорсткімі знішчальнымі войнамі з Маскоўскай дзяржавай і Крымскім ханствам, частковай стратай суверэнітэту краіны пасля заключэння Люблінскай уніі (1569), вострай рэлігійнай палемікай паміж дзвюма галоўнымі канфесіямі, што нарадзіла спецыфічную мастацкую плынь – так званую палемічную літаратуру.

Разам з тым Адраджэнне на землях ВКЛ мела сваю адметнасць і спецыфіку ў параўнанні з краінамі Заходняй Еўропы. Яно пачалося пазней (з канца XV ст.) і аказалася непрацяглым па часе, суправаджалася моцным супраціўленнем старых поглядаў і традыцый, што не спрыяла завершанасці працэсу. І ўсё ж гуманістычная рэнесансная хваля, зарадзіўшыся ў Італіі, дасягнула (хоць і са спазненнем) тэрыторыі сярэдневяковай Беларусі, пазначыўшы самастойны этап у развіцці яе культуры і мастацтва. Руская літаратура “класічнага” Адраджэння не зведала.

У сярэдзіне XX ст. навукоўцамі была перагледжана “аднамоўная” канцэпцыя нацыянальнага літаратурнага працэсу. У лік яго складнікаў побач з творамі ўдачна беларускімі ўвайшлі творы, якія тэматычна, праблемна звязаны з жыццём нашага народа, але напісаны на лацінскай, польскай, рускай мовах. Былі вернуты многія помнікі даўняга (найперш XV – пачатку XVII ст.) і новага слоўнага мастацтва (другая палова XVIII–XIX стст.), карціна літаратурнага жыцця на землях Беларусі пашырылася і ўзбагацілася.

У сусветным літаратурным працэсе, пачынаючы з XVII ст., храналагічны прынцып вылучэння перыядаў саступае іншаму – філасофска-эстэтычнаму. Фарміруюцца і змяняюць адзін другога літаратурныя напрамкі, якія заяўляюць аб сваім існаванні тэарэтычнымі праграмамі. За чатыры апошнія стагоддзі ў гісторыі мастацтва і літаратуры змянілася некалькі вялікіх напрамкаў, некаторыя з іх былі выцеснены пазнейшымі (барока, класіцызм, сентыменталізм, рамантызм) і сталі этапамі ў гісторыі развіцця чалавечай культуры, іншыя ж (рэалізм, мадэрнізм, постмадэрнізм) з XX

перайшлі ў XXI ст. Змена літаратурных (мастацкіх) напрамкаў адлюстроўвае не толькі светапоглядную эвалюцыю чалавецтва, але і характарызуе паскарэнне, якім суправаджаецца развіццё сучаснай цывілізацыі. Так, першыя мастацкія напрамкі *барока* і *класіцызм* існавалі на працягу амаль двух стагоддзяў, панаванне *рамантызму*, які заявіў аб сабе напрыканцы XVIII ст. у многіх літаратурах не толькі еўрапейскіх краін, доўжылася толькі некалькі дзесяцігоддзяў. І зусім зменлівую стракатую карціну ўяўляе сабой *мадэрнізм*, жыццё асобных напрамкаў якога вымяралася гадамі. Выключэннем у дадзеным выпадку з'яўляецца нібыта *рэалізм*, які даволі паспяхова сапернічае з пазнейшымі па часе напрамкамі. Аднак працэсы, што характарызуюць развіццё сучаснай цывілізацыі, абумовілі істотныя змены ў рэалістычным мастацтве XIX і XX стст.

У гісторыі нацыянальнага мастацтва слова даследчыкі вылучаюць эпоху Барока (канец XVI – першая палова XVIII ст.), эпоху Асветніцтва (другая палова XVIII – пачатак XIX ст.). Такая перыядызацыя мае адрозненні ад агульнапрынятай перыядызацыі гісторыі сусветнай літаратуры, хоць, магчыма, яна ў большай ступені адлюстроўвае рэаліі беларускія. Калі барока можна лічыць самастойным напрамкам у нашай літаратуры, то іншыя – класіцызм, сентыменталізм, рамантызм – такімі не з'яўляюцца. Засваенне нацыянальнай літаратурай прынятаў класіцызму, сентыменталізму, рамантызму адбываецца *паскорана* і адбываецца ў іншую гістарычную эпоху.

Думка пра паскоранае развіццё беларускай літаратуры ў XIX і на пачатку XX ст. перайшла ўжо ў разрад неаспрэчных літаратурнаўчых аксіём. Заўважаная ў свой час М. Багдановічам, паскоранасць у сярэдзіне 1970-х гадоў была канцэптуальна акрэслена, дапасавана да асаблівасцей гістарычнага шляху народа і даказана аналізам мастацкіх з'яў, што выдатна зрабіў В. Каваленка. Беларускае мастацкае слова даганяла больш развітыя на гэты час літаратуры, апрабоўваючы і хутка засвойваючы нейкія істотныя моманты пройдзеных імі этапаў. Пры натуральным развіцці час існавання таго ці іншага літаратурнага напрамку вымяраецца стагоддзямі і дзесяцігоддзямі, мае свае цяжэнні і плыні, прадстаўлены многімі пісьменніцкімі імёнамі. Сітуацыя ў беларускай літаратуры XIX ст. іншая: літаратурны працэс разрэджаны, няпоўны, тэндэнцыі ў ім незавершаныя, выяўлены яны невыразна. Гэта значыць, што пэўны літаратурны напрамак прадстаўляе невялікая колькасць аўтараў і твораў, асобныя з іх спалучаюць рысы некалькіх напрамкаў, як, напрыклад, творы К. Марашэўскага, В. Дуніна-Марцінкевіча. Будучы патрыётамі сваёй зямлі, пісьменнікі разам з тым вымушаны размаўляць з чытачамі на мове іншага народа. Большая частка твораў XIX ст. цалкам ці часткова пісала на польскай ці рускай

мовах, самыя таленавітыя з іх сталі класікамі чужой літаратуры (як А. Міцкевіч, Э. Ажэшка) і толькі праз доўгія дзесяцігоддзі занялі ганаровае месца ў нацыянальным літаратурным працэсе.

Варта адзначыць, што станаўленне новай беларускай літаратуры не з’яўлялася нейкім феноменам, выключэннем з агульных правілаў эвалюцыі сусветнага мастацтва слова. Так, перыяды паскоранага развіцця расійскі даследчык М. Конрад вылучаў у літаратурах Усходу. Падобны шлях прайшла балгарская і некаторыя іншыя славянскія літаратуры. Аднак гэты працэс не заўсёды бывае выкліканы прычынамі натуральнымі, калі “суседні народ (народы) ужо прайшоў нейкі больш працяглы шлях, назапасіў большы грамадскі і культурны вопыт” [4, с. 8]. Досыць часта ён звязаны з *дыскрэтнасцю* сацыяльна-грамадскага і культурнага жыцця краіны і ўяўляе сабой вымушана-ахоўную рэакцыю жывой і здольнай да адраджэння эстэтычнай свядомасці нацыі. “Паскоранасць – гэта улутранае супраціўленне літаратуры неспрыяльным грамадскім абставінам, сродак дагнаць больш развітыя літаратуры, узнавіць упушчанае ў мінулым” [6, с. 59], – сцвярджаў В. Каваленка. Насуперак усталяванай у савецкім літаратуразнаўстве думцы беларускі даследчык бачыў у паскораным развіцці “не заслугу, а хутчэй бяду” [6, с. 56]. Праўда, аўтар кнігі “Вытокі. Уплывы. Паскоранасць” будаваў сваю канцэпцыю на матэрыяле дакастрычніцкай літаратуры, тым самым нібыта выключаючы **такое** разуменне праблемы ў дачыненні да савецкага перыяду. Унікаючы адкрытай палемікі з аўтарамі тэорыі паскоранага развіцця савецкага мастацтва, В. Каваленка разам з тым пераканаўча даводзіў, што сітуацыя, калі літаратура павінна даганяць больш развітыя іншыя, нясе ў сабе “недастатковую спеласць эстэтычнай свядомасці”, “павярхоўнае мастацкае адлюстраванне”, збедненасць літаратурнага працэсу.

Пра неадназначнасць працэсу паскоранасці ў 1960 – 1970-я гг. пісалі (зноў абмяркоўчы літаратуру сацрэалізму) М. Конрад, Г. Гачаў, С. Нікольскі. У кнізе М. Конрада “Літаратура і тэатр” чытаем: “Паскарэнне тэмпам можа мець, аднак, дваякія наступствы. З аднаго боку, яно можа падвесці адстаўшую літаратуру да развітых літаратур іншых народаў, але, з другога боку, яно можа ўзмацніць адрозненні ва ўзроўнях гэтых літаратур” [8, с. 31].

Сімптомы паскоранасці на пачатку ХХ ст. М. Багдановіч заўважыў у паэзіі: “...За восем-дзевяць год свайго праўдзівага існавання наша паэзія прайшла ўсе шляхі, а пачасці і сцежкі, каторыя паэзія еўрапейская пратаптывала болей ста год. З нашых вершаў можна было б лёгка зрабіць “кароткі паўтарыцельны курс” еўрапейскіх пісьменніцкіх напрамкаў апошняга веку. Сентыменталізм, рамантызм, рэалізм і натуралізм, урэсьце, мадэрнізм...” [2, с. 286]. Аднак паскорана развіваліся і іншыя роды

літаратуры. Так, вельмі хутка праявіліся апрацоўкі паданняў і легенд, падказаных жыццём камічных ці драматычных сюжэтаў і сітуацый саступілі месца формам уласна аповядання (псіхалагічнага, алегарычнага, філасофскага і інш.). Хутка маладая беларуская проза адчула патрэбу ў вялікіх эпічных жанрах. М. Гарэцкі, як і М. Багдановіч, апантаны ідэяй “гмах культуры, калісьці распачаты” [2, с. 286], збудаваць да канца, у артыкуле “Развагі і думкі” (1914) ставіў пытанні: “Ці не даволі засыпацца разнаколерным канфеці з вершыкаў і дробных малюнкаў? Ці не пара б нашым пісьменнікам напісаць што даўжэйшае? Ці не дадуць нам к дзесяцілеццю “Наш.<ай> нівы” нашы літаратары добры раманы?” [3, с. 193].

Як сведчыць пачатак працы над раманам “Сокі цаліны”, які датуецца 1914 г., “заказ часу” аказаўся пачуты нашаніўцам Ц. Гартным. Час нараджэння першага беларускага рамана быў бурлівы і зменлівы, насычаны лёсаноснымі для краіны падзеямі. Самы актыўны ўдзел у іх браў і аўтар твора, што ў нейкай ступені тлумачыць, чаму праца над “Сокамі цаліны” расцягнулася на доўгія гады (1914–1929). Калі прытрымлівацца храналогіі публікацый завершанага твора, то першым беларускім раманам варта ўсё ж лічыць “Сцежкі-дарожкі” М. Зарэцкага. Твор з’явіўся ў друку ў 1927 г., апошняя ж частка “Сокаў цаліны” была апублікавана ў часопісе “Польмя” (№ 1 – 2) за 1930 г. Аднак цікавы гэта мастацкіх адносінах больш дасканалы раманы М. Зарэцкага праз усё мінулае стагоддзе заставаўся нібыта ў цені “Сокаў цаліны”.

У 1930-я гг. да рамана звярнуліся многія беларускія пісьменнікі, і ён заняў сваё месца ў асэнсаванні з’яў рэчаіснасці. Прычыны “скарочанага шляху да жанравай сталасці” [1, с. 67] беларускага рамана А. Адамовіч звязваў з абставінамі, у якіх адбывалася нараджэнне вялікай эпічнай прозы, сярод іх называлася і Кастрычніцкая рэвалюцыя. Аднак, аддаючы даніну часу, А. Адамовіч у тэрмін паскоранасць укладваў іншы сэнс, чым многія яго сучаснікі. Аналізам мастацкіх твораў ён даводзіў, што паскоранае развіццё рамана забяспечылі талент і вялікая самаадданая праца такіх пісьменнікаў, як Я. Колас, К. Чорны, пазней – І. Мележ, Я. Брыль, І. Шамякін, У. Караткевіч...

Нераўнамернасць развіцця жанраў і родаў, іх неаднолькавая прысутнасць у літаратуры, калі гэта не правакуецца неспрыяльнымі абставінамі нацыянальнага жыцця, – з’ява натуральная, што, напрыклад, назіралася ў беларускім прыгожым пісьменстве ў канцы 1950-х – пачатку 60-х гг. “У пераломны для грамадства час раманы на нейкі перыяд саступае месца больш мабільным і рухомым жанрам – нарысу, аповяданню і, у апошнюю чаргу – аповесці. Ён робіць гэта вымушана, але не без карысці для сябе” [7, с. 18], – зазначаў В. Каваленка. У 1960-я гг. сітуацыя змянілася: раманы не толькі

стаў вядучым жанрам, а і “засведчыў сваю сталасць, вялікія патэнцыяльныя магчымасці ў мастацкім асэнсаванні і ўзнаўленні рэчаіснасці, розных перыядаў з жыцця, гісторыі народа” [5, с. 3].

Аднак і ў гэты адносна спрыяльны для развіцця літаратуры час існавалі сілы тармажэння, якія выразна заявілі пра сябе ў наступнае дзесяцігоддзе. Развіццю рамана і іншых жанраў не спрыяла скіраванасць на “адзінавартасныя” ў мастацкіх адносінах рэалістычныя формы ўзнаўлення рэчаіснасці, закрытасць некаторых тэм і праблем як мінулага, так і сучаснасці. Можа, таму і на пачатку новага стагоддзя беларуская літаратура знаходзіцца ў сілавым полі паскоранага развіцця – маладое пакаленне пісьменнікаў па-свойму, нават не заўсёды прымальнымі сродкамі, імкнецца наблізіць нацыянальнае мастацтва да еўрапейскага ўзроўню.

Літаратура

1. Адамовіч, А.М. Беларускі раман: Станаўленне жанра / А.М. Адамовіч. – Мінск : Выд-ва Акадэміі навук БССР, 1961. – 294 с.
2. Багдановіч, М. Поўны збор твораў : У 3 т. Т. 2: Маст. проза, пераклады, літаратурныя артыкулы, рэцэнзіі і нататкі, чарнавыя накіды / М. Багдановіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 600 с.
3. Гарэцкі, М. Творы / М. Гарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 1990. – 629 с.
4. Гачев, Г. Д. Неминуемое. Ускоренное развитие литературы / Г.Д. Гачев. – М : Худож. лит., 1989. – 431 с.
5. Дзюбайла, П.К. Беларускі раман: Гады 70-я / П.К. Дзюбайла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – 176 с.
6. Каваленка, В.А. Вытокі. Уплывы. Паскоранасць: Развіццё беларускай літаратуры XIX – XX ст. / В.А. Каваленка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – 336 с.
7. Каваленка, В. Прага духоўнасці: Літ.-крытыч. артыкулы / В. Каваленка. – Мінск : Маст. літ., 1975. – 254 с.
8. Конрад, Н.И. Избранные труды: Литература и театр / Н.И. Конрад. – М. : Наука, 1978. – 462 с.